

УДК 1(091)

С.М. Гуменюк,
аспірант

(Рівненський державний університет водного господарства та природокористування)

**БІБЛІЙНІ ТА ВІЗАНТІЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА ЯК ОСНОВА
ОСТРОЗЬКОГО ФІЛОСОФСЬКОГО ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ**

У статті досліджується вплив біблійних та візантійських джерел на Острозький традиціоналізм. Відзначається його роль у формуванні адекватного образу української національної культури, підкреслюється необхідність збереження православної основи культури.

Острозький традиціоналізм, як культурна й філософська течія, зароджується в добу українського Передренесансу та Ренесансу на ґрунті культурницького змагання Сходу й Заходу за духовні пріоритети. Середохресна доля України залишатися на межі постійного вибору диктувала й умови цього вибору. Рівнозначно і Схід, і Захід претендували на статус покровителя тодішньої української суспільності. І якщо Схід головним чинником у пошуках єднання називав релігійну єдність України зі східною церквою, то Захід апелював до безумовних критеріїв раціонально організованого суспільства, пропонуючи активне оволодіння всіма можливостями завоювання не світу горнього, а світу земного. Так складався, на думку сучасної дослідниці Наталії Яковенко, "двоїстий образ України", закладений у самій її історії, образ "двох різних культур, світоглядів, понять і цивілізацій" [1: 336]. Сам процес цього становлення перестає бути загадкою, коли глибше осягаємо його витoki. Феномен різновекторності культурних орієнтацій та різноплощинності національного самотворення є полем дослідження не лише філософів, а й культурологів, етнологів, психологів, політиків.

Наша спроба окреслити образ Острозького традиціоналізму продиктована намаганням віднайти осердя власного культурного світу, тієї життєвої реальності, яка може дати потужний імпульс для становлення України як самодостатнього культурного організму.

Так чи інакше, діалог із західним світом уже відбувся, про що свідчать численні трактати, виступи, промови. Філософська спадщина України в добу Передренесансу та Ренесансу збагачується полемічними трактатами, пристрасними апологетичними ремінісценціями щодо позицій західнолатинських мислителів. Зрозуміло також і те, що цей діалог інколи ставав монологом, і тоді Україна втрачала не лише право голосу, а й свою культурницьку позицію. Чого тільки вартий у цьому плані тенденційно призабутий "Проект знищення Русі" [2: 79-86], складений апологетами унії 1717 року, в якому була відображена позиція зневаги й ненависті до тих, хто сповідував православ'я. Згадуючи цей документ, мусимо зауважити, що він є промовистим свідком не лише своєї епохи, а насамперед тих реалій, які ще задовго до появи цього "Проекту", давали знати про себе в той чи інший спосіб, але неодмінно так, що традиційний культурницький рух мусив удаватися до самооборони.

Український православний традиціоналізм, якому й випала місія оборонця власної ідентичності, живився в основному біблійними та візантійськими джерелами. Варто зауважити й те, як іменують себе традиціоналісти: "Многогрешний Герасим Данілович", "худший в христіанех убогий Васілей", "голяк и странник Іоанн русин Вышенскій, скітствуяй въ святей горе", "основатель обители Сайтської схимонах Іов", "Ігумен Віталій з Дубна", "ієрей Наливайко Даміан", "іменем людей староживной релігії греческой Філарет Христофор", "від усіх непотрібніший, так само Боже творіння" – "найменший клірик церкви Острозькой".

"Святі, маючи осяяння світла божественного, помічали в собі недосконалість найменші, й розмірковуючи про незмірну безодню нескінченної Божої досконалості, у цьому світлі розглядали свою слабкість і нікчемство" [3: 86], – читаємо в "Діоптрі", яка є показовим твором щодо розуміння шляху вдосконалення людського духа, концепції "внутрішньої людини". "Діоптра" ігумена Віталія була видрукувана вже після смерті автора в 1612 році. Цей твір не є простим перекладом із грецької мови, хоча має таку ж назву, адже автор, спираючись на прийнятту традицію візантійського богослів'я, має власну концепцію щодо розуміння свободи волі, співвідношення розуму та почуттів, істинної сутності людини, її місця в світі.

Отож, якщо в Європі увага акцентується на людині гордій (Лаура в творчості Петрарки не просто вінець творіння Божого, вона – "повелителька Всесвіту", "людське божество"), то на теренах українських земель мужі, навчені мудрості книжної, смиренно називають себе "убогими", "наїхудшими християнами", що асоціюється з молитовними словами Іоанна Златоуста про грішників "от них же первый есмь аз".

Про визначний вплив візантійської культури на українську думку говорить Іван Огієнко в дослідженні "Візантійська культура й Україна". Зокрема, він відзначає, що Візантія – це мати нашої православної віри, що саме вона прищепила нам світло віри Христової, причому в її найкращому апостольському вигляді – в православному. Дослідник відзначає, що цей вплив помітний повсякчасно в зв'язку з тим, що він тривав не одне століття. Розуміння власної української культури Іван Огієнко ставить у залежність від розуміння культури візантійської як джерела українського духу. При цьому дослідник указує на вищість цього праджерела, протиставляючи йому "варварський" на ті часи Рим. Високо поцінуючи візантійські джерела, І. Огієнко відзначає не механічне їх засвоєння українською культурою, а творчу трансформацію візантійських здобутків на український культурний ґрунт, де елементи запозиченої культури набували ідентичного культурному українському світові звучання, тобто йдеться про націоналізацію духовних здобутків Візантії. Тож наше завдання – дослідити, яким чином відбувалася ця націоналізація і якого образу вона набула в Острозькому культурному центрі. Насамперед йдеться про засвоєння ціннісних моральних орієнтирів православної Візантії. Звернемося до центральної постаті полемістів традиційного крила – Івана Вишенського. Серед найбільш вагомих ціннісних орієнтирів, суміжних із площиною візантійського православ'я, український

мислитель називає євангельську проповідь, апостольську науку, закон святих, цноту і добродієність, простоту, віру, надію, любов, смирення, збереження суті християнського хрестоносного імені, практичне осягнення простоти благочестивого християнства та каяття. Причому, пристрасний "глухий русин" "голяк і страннік", "Іоанн грішний", що прагне "єдиного на потребу" – спасіння, переконливо закликає свого читача не шукати еллінської філософської зверхності, "гною світолюбства", комедійництва та машкарництва, але не оминати очима, "застановляється на ступенях о лжи и истине" [4: 308]. Не викликає подиву й те, що той, хто "зело любляй безмолвие", часто повторює за апостолом Павлом житейську сентенцію: "несть наша брань к плоти и крови, но к началом и ко властем и к миродержателем тьмы века сего" [5: 172]. Філософські системи Платона та Аристотеля аскет у своїй "Книжці" іменує не інакше як поганськими, закликаючи всупереч хитрому безвір'ю протиставити Того, хто смиренням перемагає гордість, хто і безкнижних вчить премудрості, хто риболовів обертає на ловців душ людських, недвозначно натякаючи на Христа Спасителя. Постать пристрасного й безкомпромісного полеміста досліджувалася багатьма українськими істориками, літературознавцями та філософами, серед яких чільне місце належить Дмитру Чижевському. В "Історії української літератури" вчений робить висновок про те, що Іван Вишенський вбачає порятунок від усіх суспільних та церковних лих винятково в дотриманні найпростіших правил православної церкви.

Ще один ретельний дослідник творчості Вишенського – Порфирій Яременко акцентує нашу увагу на тому, що "методологічними посібниками Вишенському служили в першу чергу апостольські послання й візантійська патристика" [6: 55]. Саме ці книги щедро цитуються аскетом у його антикатолицьких інвективах. Яременко зазначає, що книжник-традиціоналіст виступає палким поборником Істини, але тієї, якою керується Божественне начало в людині, дух, розум, а не плоть, з оптимізмом зазначаючи, що "Истина же сущая и непременная ...есть не временна, но вечне пребывательная" [5: 26]. Отже, письменник декларує віру в існування абсолютної істини, яку репрезентує православ'я, бо "латинь" попирає її, "занеже не стоит в истине, не повинуется и не верует истине" [7: 26]. Варто наголосити, що вказані орієнтири в просторі Острозького традиціоналізму стали відправною точкою філософування православних книжників-полемістів, утворивши їх концептуальне дослідницьке поле.

Так-от, Клірик Острозький у своєму "Отписі на лист ...Іпатія до яснеосвещеного княжати Костянтина Острозького...", смиренно іменує себе "найменшим кліриком", за епіграф до свого полемічного твору бере розлогі цитати з візантійської патристичної літератури (Григорій Богослов, Афанасій Олександрійський) та апостольських послань. Акцентуючи увагу на антиномічних поняттях "мудрості людської" та "мудрості правдивої", він зауважує, що остання полягає не у вивітності слів, не в застосуванні мовних прикрас, не в брехливій славі, а в силі Божій. Доречно відзначити, що свої листи-"отписи" полеміст завершує однією й тією ж фразою: "Писан у Острогу, у школе кгрецкой Острозской" [8: 225, 280], змінюючи лише дату написання і акцентуючи увагу читача на назві Острозького культурного осередку "кгрецкой", оминаючи офіційну назву "греко-слов'яно-латинська".

Саме біблійні та візантійські джерела живили творчість ще одного активного учасника Острозького наукового гуртка, автора твору "О единой истинной православной вере и о святой соборной апостольской церкви откуда начало приняла и како повсюду распрострися" Василя Суразького (Малюшицького), котрий упродовж сорока років працював у Острозькому культурному осередку. Вивчаючи його творчість, не можна не відзначити глибокого знання Біблії, патристики, теологічної літератури, дуже високого освітнього рівня цього "книжного мужа", а також вміння переконливо обстоювати власну позицію. Василь Суразький часто цитує апостольські правила й настанови, рішення святих вселенських соборів, блаженного Агафона, Іоанна Екзарха Болгарського, нещадно критикує Оригена, який намагався використати античну філософію для обґрунтування християнських догм, але був засуджений як єретик. Письменник-полеміст дорікає латинянам, котрі "Оригеново ученіє пріємше" "и в прочих скорі суще с твердейшего во слабшее уклонятся" [9: 240]. Проте відома дослідниця творчості острожан Я.М. Стратій справедливо зауважує, що у В. Суразького, крім вміння захищати та розвивати духовні традиції свого народу, вже проглядається "тенденція до усвідомлення необхідності опанування світських наук" [10: 618]. Цей висновок можуть підтвердити й слова з передмови до Острозької азбуки, як врешті й сам факт видання підручника двома мовами: "по греческіи альфа-вита" та "по рускіи азбуки" "мужей в Божественном писаніи искусных".

Біблійні та візантійські джерела слугували за зразок навіть для написання віршів, як-от у поетичних рядках Даміана Наливайка, настоятеля церкви святого Миколая в Острозі. У нього знаходимо не просто орієнтування читача на моральне вдосконалення, а й посилання на слова святого Григорія Богослова: "Слышалем (Григорій рек), же ся спирали два младенци..." І далі автор провадить розповідь про першочергове значення власного прикладу для виховання в дітей християнських чеснот. Відзначаючи грецькі впливи, не оминемо нагадати, що й Кирило та Мефодій були греками, що Візантія послала солунських братів на працю серед слов'ян, що Кирило-Мефодіївська ідея знайшла продуктивне втілення в культурному слов'янському світі.

В усіх наведених нами текстах проглядає лик візантійського духу, який Іван Огієнко називає "греко-православним". Доречно сказати, що грецькі перекладні джерела тривалий час живили українську філософську думку, починаючи ще з часів Київської Русі. "Саме грецькі тексти, – наголошує доктор філософських наук Валентин Вандишев, – послугували зразками для вітчизняної літератури" [11: 474]. Сучасний дослідник наголошує на тому, що відносно послідовні філософські концепції мали підґрунтям не лише певні суб'єктивні релігійно-філософські упередження, а й, поза всяким сумнівом, велику за обсягом кількість перекладів грецьких текстів, які у свою чергу, залишали "сліди впливу" на всіх жанрах народної творчості й на всьому нашому духовному устрої. В. Вандишев стверджує, що формування вітчизняної філософської думки XV-XVIII століть ознаменоване особливістю світосприйняття, яке у свою чергу викристалізувалося під впливом

перекладеної літератури, а в Давній Русі ця література мала більше значення, ніж оригінальна. Ця думка перегукується також із замітками Соболевського в книзі "Переводная литература Московской Руси, 1903". Коли ж заглянемо до біо-бібліографічного словника [2: 976], де описується й перекладна література XI-XVIII ст., ще раз впевнімося в тому, що біблійні та візантійські джерела не обмежувались лише Біблією, агіографічною літературою та загальними оглядами патристичної лінії, а вже на той час широко були представлені твори Василя Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Богослова (Назіанзіна), Афанасія Олександрійського, Геннадія Константинопольського, Єфрема Сиріна, Іоанна Дамаскіна, Кирила Єрусалимського, Андрія Критського, Андрія Кесарійського, Анастасія Синаїта, Іоанна Ліввичника, Антіоха Чорногорця, Ніла Синайського, Кирила Скифопольського та багатьох інших письменників-аскетів та релігійних діячів, чиї твори, як і побожне життя, за яке їх названо святими отцями, були вже відомі для вітчизняних мислителів традиційно-православного спрямування. Було б непоправною помилкою вважати, що ця традиційна для східного християнства основа філософування не відіграла головної ролі у формуванні світосприйняття острозьких мислителів.

Проблему формування національного образу культури в її автентичному вияві та ствердження її самобутнього духовного лику, ґрунтованого на православної традиції досліджували такі визначні вчені як Валерія Нічик, Володимир Литвинов, Вілен Горський, Ярослава Стратій, Ігор Мицько, Порфирій Яременко, проте низка імен дослідників була б неповною, якщо не долучити до них Михайла Грушевського. Слід віддати належне цьому весвітньо знаному досліднику історії та культури України, який зумів вписати українську культурну дійсність у загальноєвропейський контекст і ствердити Україну як унікальну частину європейського культурного ландшафту.

Серед імен острозьких вчених, котрі, за словами Михайла Грушевського, запаливали "огнища... відродження культури, книжності й освіти" імена Герасима Смотрицького, Василя Малюшицького, Клірика Острозького, Іова Княгиницького, та Іоанна Вишенського, котрий не лише листувався з острожанами, а й полишаючи чернечий острів Афон, приїздив до Острога задля спілкування з острозькими полемістами.

Особлива роль належить Михайлу Грушевському в дослідженні проблемного поля історіософської концепції українського народу, що безпосередньо збагачувала здобутки в розвитку філософії української ідеї. Зокрема, Грушевський вважає, що "під знаком релігії переходить і доходить до нас у письмений традиції, культурно-національна еволюція" [12: 301]. Дослідник підкреслює також й особливу делікатність і вразливість на всяку зневагу, погорду та насильство щодо питань релігії та культу. Детально описуючи полемічні твори кінця XVI – початку XVII віків, вчений обстоює думку про непересічне значення розвитку друкарської справи, називаючи "великим ділом", "першим важним ділом" видання "найбільшого твору слов'янського друкарства" – повного тексту Біблії, що побачила світ 1580 року в Острозі. З великою пошаною Михайло Грушевський пише про людей, котрі глибоко задумуються над справою піднесення "руського", тобто українського й білоруського життя – освіти, книжності, школи. Хоча їх заходи йдуть переважно по "старій, церковній дорозі" [13: 220]. Князя Константина Івановича Острозького та його сина Василя-Константина Грушевський вважав не стільки політичними лідерами, скільки людьми, котрі покровительствували українському культурному життю такою мірою, що дали для нього "найзначніше з того, що взагалі українське жите дістало від свого тодішнього магнатства" [13: 222].

Дослідник дає високу оцінку результатам роботи Острозького культурно-освітнього центру, зауважуючи при цьому, що він став доброю відповіддю тим, хто намагався довести, що на православній ґрунті неможлива наука. Слов'яно-греко-латинський тримовний лицей, який сучасники називали "триязичним лицесем", "Волинськими Афінами", академією, вчений вважає школою вищого типу, де громадиться здавна вчене духовенство й з якої розпочинається поворот до вищої освіти на Україні.

Багато уваги приділяв вчений значенню літературної полеміки, що точилася в той час навколо церковної унії, її гостроті та актуальності. Не оминав М. Грушевський опису "глибокого провалля" тих контрастів, на котрі відкрила очі полемічна література, характеризуючи їх як "продукт тисячолітньої відмінної культурної й суспільної еволюції, що різнили світ західний і східний, римський і візантійський" [12: 564].

Дослідник наполягає на необхідності збереження традиційних основ української духовності й православної християнської платформи, зокрема. До переліку джерел, які живили традиційний духовний ґрунт Грушевський включає "Шестодневник" Іоанна Златоуста, перекладений на о. Афон монахом Яковом, твори Діонісія Ареопагіта в тлумаченні Максима Сповідника, перекладені там самим монахом Ісаїєю, повчання Ісака Сиріянина, Авви Дорофея, Максима Сповідника, Симеона Нового Богослова, твори, на котрі посилаються у своїх працях острозькі традиціоналісти.

Не оминає Грушевський у своїх дослідженнях і постаті російського емігранта Андрія Курбського, який був близький до острожан тим, що його резиденція "все-таки стала одним з культурних осередків сучасної України", нагадавши при цьому його ідею – переклад на слов'янську мову писань грецьких отців церкви, які на той час "досить далекі були від реальних потреб сучасного життя", адже твори Златоуста "так розкішно представлені у старинних перекладах" [12: 443]. Тим не менше, Андрій Курбський, що знаходився в опозиції до Івана Грозного, зробив низку перекладів із латини, які допомагали острожанам вести полеміку з католиками і реформаторами, тримаючи оборону щодо традиційного віросповідання. Зазначимо також, що вчителем своїм Курбський вважав Максима Грека – ученого грецького богослова.

Пристрасна полемічна література, що вийшла з-під пера апологетів православного табору й навіть хронологічні описи слов'янських книг, надрукованих кириличними літерами, свідчать про переосмислення й розвиток власної духовної культури на основі її традицій і цінностей відповідно до вимог часу, спричиняють рішучий поштовх до поширення освіти, підняття її якості, сприяють консолідації тієї частини суспільства, яка в

силу певних причин не могла сприймати ідей реформації та контрреформації в загальноєвропейському варіанті, а також спонукають цю частину суспільства до пошуків засобів і сил для протистояння колонізації. Стараннями Костянтина Острозького відкриваються школи в Турові, Луцьку, Володимир-Волинську, греко-латино-слов'янська академія в Острозі.

Слід зазначити, що культурно-центристська течія ренесансного гуманізму, хвилі якого ще з кінця XV ст. добігали до українських земель, була просякнута відродженням саме античної духовної культури. Орієнтирами цієї елітарної течії були давні мови, міжнародні зв'язки й щонайпоказовіше – типовою була мета секуляризації культури, підриєв духовної монополії церкви та теоцентричного світогляду. Полемісти ж традиційного, в православ'ї загартованого й православ'ям згуртованого штибу, як, зрештою, і більшість одновірців, багатьма дослідниками названі "широкими масами", не приставали на ці елітарні, але "інородці" ідеали ренесансного гуманізму. Натомість саме теологічне мислення, ідея вишчості церковного авторитету, без якого людина в бурхливому життєвому морі, потерпає від "противних ветров еретического ухищрения, самомнительных прелести" і тому не може самотужки "достигнути пристани горнего Иерусалима" червоною ниткою скріплює всі морально-релігійні знахідки острозьких традиціоналістів.

Отже, Біблійні та візантійські тексти були основним джерелом існування традиційної духовності, виплеканої в Острозькому культурно-освітньому центрі. Вони не лише живили тогочасний культурний ґрунт належними інтенціями, а й слугували щитом, який захищав від сліпого наслідування та реформаторського тиску. Саме ці джерела допомогли трансформувати українську духовність у її прадавньому, без штучних нашарувань, вияві в площину сьогодення. Нині, як ніколи, традиція виступає не лише образом культурного світу, а насамперед орієнтиром самопошуку й гарантом збереження національної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI- XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
2. Наливайко Д. // Українська література XIV-XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 598 с.
3. Віталій з Дубно Діоптра // Історія філософії України. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1993. – С. 74-87.
4. Вишенський І. Українська література XIV-XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 598 с.
5. Вишенський І. Твори. – К.: Держлітвидав України, 1959. – 270 с.
6. Яременко П.К. Іван Вишенський. – К.: Головне видавництво видавничого об'єднання "Вища школа", 1982. – 142 с.
7. Правда про унію. Документи і матеріали. – Львів, 1968 – С. 79-86.
8. Клірик Острозький // Українська література XIV-XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 598 с.
9. Суразький В. // Українська література XIV-XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 598 с.
10. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
11. Вандишев В. Палея тлумачна: особливості світосприйняття XV-XVIII ст. // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів: Вид-во Львівського музею історії релігій "Логос", 2002. – кн. II – 824 с.
12. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 т. – К., 1995. – Т. 6. – 667 с.
13. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 т. – К., 1995. – Т. 4. – 535 с.

Матеріал надійшов до редакції 03.01. 2007 р.

Гуменюк С.Н. Библейские и византийские источники как основа острозкого философского традиционализма.

В статье исследуется влияние библейских и византийских источников на Острожский традиционализм. Отмечается его роль в формировании адекватного образа украинской национальной культуры, подчеркивается необходимость сохранения православной основы культуры.

Gumenyuk S.M. Biblical and byzantine sources as a basis of ostroz'ky philosophical traditionalism.

The biblical and byzantine sources' influence on ostroz'ky traditionalism is researched in the article. Its role is marked in forming the adequate image of the Ukrainian national culture. The necessity of saving cultural orthodox basis is enlightened .